

ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ. СОЦИОЛОГИЯ

Сагынбай кызы Н.

**ЭГЕМЕНДҮҮ КЫРГЫЗСТАНДЫН АГРАРДЫК ЧӨЙРӨСҮНДӨГҮ ЧАРБА
ЖҮРГҮЗҮҮНҮН ФОРМАЛАРЫ**

Сагынбай кызы Н.

**ФОРМЫ ПРОВЕДЕНИЯ ХОЗЯЙСТВА В АГРАРНОЙ СФЕРЕ
СУВЕРЕННОГО КЫРГЫЗСТАНА**

Sagynbai kyzy N.

**MODALITIES OF MANAGEMENT IN THE AGRARIAN SECTOR
SOVEREIGN KYRGYZSTAN**

УДК: 947/563:693

Жеке дыйкан чарбалар Кыргыз Республикасынын айыл чарбасындагы агрардык реформанын негизинде уюштурулган. Айыл чарба агрардык секторлор адистештирилип, эюеке дыйкан чарбалар өз каалоолору менен айыл чарба ко-оперативдерине биригишкен.

Частные крестьянские хозяйства были созданы на основе аграрной реформы в сельском хозяйстве Кыргызстана. Сельское хозяйство в аграрном секторе была специализированной. Частные крестьянские хозяйства добровольно вступили в сельскохозяйственные кооперативы

Private peasant farms were founded on the basis of agrarian-reform in agriculture of Kyrgyzstan. Farming in agrarian sector was specialized. Private peasant farms joined voluntarily to agricultural cooperatives.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасынын бардык тармактарында экономикалык реформа жүргүзүлүп, рыноктук шарттарына өтүүгө кадам шилтеп, чарба жүргүзүүнүн ар түрдүү жолдорун киргизүүгө эшик ачылды. Баштапкы жылдардан бери калыптанып калган колхоз-совхоздордун ордуна, базар экономикасына байланыштуу ар түрдүү менчиктештирилген формадагы дыйкан фермер чарбалары, чакан айыл чарба кооперативдери жана алардын ассоциациялары түзүлгөн. Анын негизги максаты жерди жана айыл чарба малдарын, жаңы түзүлгөн дыйкан чарбаларга таратып берип, өндүргүч күчтөрдү, материалдык каражаттарды туура үнөмдүү пайдалануу менен азык-түлүктү көбөйтүү максатында жүргүзүлүп келген. Аларда республикадагы жалпы кара малдын 19,4%, койдун 25,2% жана жылкынын 27,8% ти болгон. Ар бир дыйкан жана фермер чарбасына орто эсеп менен 9 баш мүйүздүү ири мал, 5 уй, 54 кой-эчки жана 4 баш жылкы туура келген [1].

Ал мезгилде айыл жеринде жашаган калктын 28%ти эч кандай мал кармаган эмес, ал эми алардын ичинен ири мүйүздүү малы жоктордун саны 37%, кой-эчкиси 35% жана жылкысы жоктордун саны 68%тин түзгөн. Жалпы өндүрүлгөн 319,7 миң тонна эттин жандуу (тирүү) салмагы 28%тин, сүттүн 34,8%

жана жүндүн 60,8%тин дыйкан жана фермер чарбалары өндүргөн. 1995-жылы 1994-жылга салыштырганда дыйкан жана фермер чарбаларында кой-лордун саны 334,1 миң жана мүйүздүү ири малдар 50,2 миңге азайып кеткен. Демек, ошол мезгилдеги малдын санын көбөйтүү, сапатын жакшыртып, азыктуулугун арттырууда, фермер чарбалары негизги күч катары колдонулган.

Мал чарбасынан өзгөчө кой чарбасынын мындай акыбалда калышына дагы бир орчундуу себептердин бири. Бул өндүрүлгөн жүндү жаңа кой этин мамлекет баштагыдай сатып ала албай калган. Ошентсе да, айрым дыйкан жана фермер чарбаларында үзүрлүү иштеген фермерлер да арбын болгон. Мисалга алсак, 1991-жылы "Нур" фермердик чарбасы, "Шумкар-Уя" колхозунан бөлүнүп чыгып, К.Аязбековдун башкаруусу менен уюштурулган. Фермер чарбасынын жалпы аянты 368 гектар, анын ичинен сугат жери 25 гектарды түзгөн [2]. Бөлүнгөн жер атайы картага түшүрүлүп, чек арасы такталып, сезонго ылайык шалба, жайыттын түрлөрү ажыратылган. Бөлүнгөн жерди иштетүү, тоют даярдоо, мал багуу үчүн техниканын бардык түрлөрү менен толук камсыздалган. Сугат аянтка эспарцет айдап, эки жолу тоют жыйналып, орточо эсеп менен 50-60 центнерден топтогон. Эгиндин орточо түшүмдүүлүгү 25-30 центнерди түзгөн. Акыркы 3-4 жылдын ичинде алыскы Турция жана Франция мамлекеттеринин айыл чарбадагы фермердик иш тажрыйбалары жана дан өстүрүүнүн, мал багуунун алдыңкы технологиясы менен таанышып, анын айрым ыкмаларын өз иштеринде үзүрлүү колдонушту [3]. Бирок дыйкан-фермер чарбаларын жана айыл чарба кооперативдери түзүлгөндөн кийин, ага байланыштуу илимий изилдөө институттардын бул багытта иштелип чыккан методикалык көрсөтмөлөрдүн жоктугунан башаламандыктар орун алып, жакшы натыйжа берген эмес. 1995-96-жылдры жер аянты жана малынын саны аз жеке дыйка) чарбаларында өзүн-өзү тейлеп, бөлүнгөн жерди иштетип, малын багып анын азыктуулугун арттырып, башын көбөйтүү мүмкүнчүлүгү болбой калган. Көпчүлүк жеке чарбаларда эреже катарында айыл чарба машиналары жетишсиз бол-

гондуктан, анткени аларды сатып алууга акча каражаты жетпеген. Мына ушундай себептерден улам, бөлүнгөн жер убагында айдалып, себилбей агротехниканы бузуудан түшүмдүүлүк начарлап, тоют жана дан эгиндеринин жетишсиздигинен көпчүлүк дыйкан чарбалар өзүн-өзү иштете албай калган. Ошондуктан кийинки жылдарда баштапкы майда жеке дыйкан чарбалары 10-12 үй-бүлөдөн турган чакан айыл чарба кооперативдерине биригишип, чарба жүргүзүүнүн бул ыкмасына өтүшкөн. Кооперативдик чарбаиы түзүүнүн артыкчылыгы кандай деген суроо пайда болот? Аны биринчи-ден жогоруда жеке менчик дыйкан чарбаларындагы айрым орун алган кемчиликтерди четтетүү максатында, мал чарбасын жана дыйканчылыкты жүргүзүүнү адистештирүүгө алып келди. Айыл жеринде жеке чарбаларга биригип, өз ыктыярлары менен кошулуу аркылуу дыйкан (фермердик) чарбалар жана айыл чарба кооперативдери түзүлгөн. Кыргызстандын экономикасынын агрардык секторунда болуп жаткан өзгөрүүлөр айыл жеринде жашаган элдерге таасирин тийгизген. Чарба жүргүзүүнүн базар экономикасынын шартында, азык-түлүк программасын чечүүдө өздүк жеке чарбанын да мааниси чоң болгон, Анткени республиканын бардык аймактарында сүт, эт, жүн жана тери өндүрүүдө жеке чарбалар басымдуулук кылган. Айрым бийик тоолуу Тоң, Нарын, Алай райондорунун чарбаларында жалпы өндүрүлгөн эттин 35-40 процентин өздүк жеке чарбалар өндүргөн [4]. Ошондуктан менчиктин бул түрүнө өзгөчө маани берип, алардын ар тараптан өсүп-өнүгүшүнө шарт түзүлгөн. Жеке чарбалардын адистештирилген фермерден артыкчылыгы, малдын бардык түрлөрүн өстүрүүгө мүмкүнчүлүктөрү болгон жана өзүн-өзү камсыз кылуудан ашкан азык-түлүктү даярдоо уюмдарына же базарга эркин сатууга жетишкен [5]. Менчиктештирүүнүн ар кандай түрлөрүн киргизүү менен базар экономикасын күчөтүп, калкты азык-түлүк менен камсыз кылууга көңүл буруу зарыл. Анткени, өздүк жеке чарбаларга бош жаткан же мамлекеттик фондуга бөлүнгөн жер аянтынан кошумча жерлерди берип, эгин, тоют өсүмдүктөрүн айдоого шарт түзүп, аны иштетүүгө мамлекет тарабынан кыска мөөнөткө фининсылык каржылоо же арзан кредит берүү жагы колго алына баштады.

Азыркы кооперативдер жеке менчик ээлеринин кызыкчылыгына багытталган. Алар ыктыярдуулук менен андан арытоскоолдуксуз чыгууга, кооперативдердин ишин демократиялык башкарууга жана өз ара жардам берүүгө, кооперативдин мүчөлөрү үчүн социалдык-экономикалык кызыкчылыкты камсыз кылат. Мамлекеттик бийлик органдары кооперативдерди өнүктүрүүгө жана чыңдоого көмөк көрсөтүүгө тийиш жана алардын иш аракеттерине кийлигишүүгө укуктары чектелүү гана болот.

Кыргыз Республикасында кооперативдерди өнүктүрүүгө бажы пошлиналарынын чондугу, кымбатка турган уруксат берүү тутуму жана маалыматтыкмаркетингдик камсыздоолор тоскоолдук кылып келет. Ошондуктан, кооперативдерди өнүктүрүүгө

маалыматтык-түшүндүрүү иштери жүргүзүлүп, укуктук жана мыйзамдуу таламдарынын сакталышынын кепилдиктери берилип жана кооперативдердин чыңдалышына ар тараптан көмөк көрсөтүлүп турат. Азыркы мезгилде республика боюнча бирге иштеген, ыктыярдуу түрдө бириккен 400дөн ашык өндүрүштүк кооператив жана айыл чарба продукциясын кайра иштетүү, сактоо боюнча көптөгөн кооперативдер иш алып барат. Нарын облусунда - мал чарбасы, Жалал-Абат облусунда - пахтачылык, тамеки сыяктуу техникалык өсүмдүктөрдү өстүрүү боюнча кооперативдер жаңы уюштурулган. Жер жана агрардык реформанын түпкү максаты жеке чарбадан кооперацияга өтүү болуп эсептелет. Коомдун экономикалык турмушунда кооперациянын ролу чоң экендигин дүйнөлүк практикада далилденип жатат. Кооперативдердин ролу жана маңызы жөнүндө көптөгөн окумуш-туулар теориялык анализ беришкен. Өндүрүш кооперативдери жөнүндө биринчи жолу француз революционерини Жак Малье жана англиялык экономист Д.Бел-лерс эмгекке жараша айылдык өндүрүштүк керектөөнү түзүүгө чакырган. Ал эми А.В.Чаянов кооперацияны жашап турган социалдык-экономикалык түзүлүштүн каражаты катары караган. Азыркы шартта жүрүп жаткан агрардык реформанын негиздөөчүсү катары А.В.Чаянов үй-бүлөлүк дыйкан чарбасынын жана кооперациянын турмушка ылайыктуулугун көрө билген жана кооперативдик чарбалардын эффективдүүлүгүн белгилеп, чарба жүргүзүүнүн кооперативдик формасын жактаган.

Бүгүнкү күндө ири айыл чарба ишканаларында кошумча наркка салыкты киргизүү жөнүндөгү мыйзамдын кабыл алынышы менен айыл чарба товар өндүрүүчүлөрүнүн арасында өтө чоң салык жүгү пайда болгон. Бирок иш жүзүндө кооперативдерге биригүү товар өндүрүүчүлөргө өздөрү чыгарган продукциянын рынок баасынын төмөндөшүнө таасир этүү менен ага катышууга мүмкүндүк берет. Ирилештирилген кооперативдер, алардын ассоциацияларынын наркына карата кошумча нарк салыкты өндүрүүчүдөн эмес, керектөөчүдөн алуу маселесине күчтүрөөк таасир эте алат. Бул маселе КМШ мамлекеттеринде да ар түрдүү чечилип келет. Алсак, Украинанын Киев облусунун Макаровск районунда түзүлгөн сервистик кооперативдер эксперимент иретинде кошумча нарк салыктан бошотулган жана үзүрлүү иштеп, азык-түлүк рыногунун өнүгүшүнө өбөлгө түздү [6].

Айылдык кооперативдер жөнүндө мыйзам долбоорун иштеп чыгуу менен фермерлерди коргоо максатында Айыл, суу чарба жана кайра иштетүү өнөр жай министрлигинин демилгеси менен Кыргыз Республикасынын Салык Кодексине кошумча нарк үчүн салыктын каттоо акысына өзгөртүү киргизилген. Айыл жеринде кооперацияны өнүктүрүүнүн маанисин жана актуалдуулугун эске алуу менен айылда кооперацияны өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу жол жоболор иштелип чыкты. Кооперативдердин өнүгүшү менен жерге жайгаштырууну жана которуштуруп айдоону киргизүүгө, кооперативдердин

мцгериалдык-техникалык базасын чындап жана аны натыйжалуу пайдаланууга боло тургандыгын белгилөө зарыл. Базар экономикасынын шартында чарба жүргүзүүнүн ар түрдүү формалары калыптанды. Агрардык реформанын негизинде жер үлүштөрүн жана мүлк пайыздарынын бөлүнүп берилиши, айыл чарба чөйрөсүндөгү экономикалык реформанын маанилүү этаптарынын бири болуп эсептелет, анткени рынок экономикасын түзүү үчүн чарба жүргүзүүнүн кооперативдик формасына өтүүнү негиздүү деп кароого болот. Рыноктун шартына ылайык майда дыйкан чарбаларды ирилештирүү маселеси алдыга коюлуп, мындай жолду дүйнөдөгү бардык өнүккөн мамлекеттер басып өтүшкөн. Айыл жериндеги жеке менчик чарбалар ирилештирилип биринчи деңгээлдеги кооперативдерге айланып, алардын бирикмелери экинчи деңгээлдеги кооператив болуп түзүлөт да, үчүнчүсү чоң корпорациялардын деңгээлине жетет. Келечекте ошол корпорациялар иш алып барат. Айыл чарба продукциясын кайра иштетүүчү, ташуучу, сактоочу жана аларды супермаркеттерде сатуучу жана тейлөөчү кооперативдер пайда боло тургандыгын белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Акаев А. О стратегии социально-экономического развития Кыргызской Республики и неотложных действиях. Бишкек, 1993 г.
2. Мусабеков О., Мусабеков А.: Реформы и социально-экономического развитие села (Кыргызстан, XIX-XX вв.) Учебное пособие. - Б.: 1999 г.
3. Сарыков Т.К., Кимсанов К.К. Социально-экономические реформы в Кыргызстане 1991-2000 годы (Критический анализ) Ош.
4. Информация и Отчет Правительства КР. за 1993 год.
5. Ош облустук мамлекеттик архиви, фонд 1, опись 1, дело № 4100 Ош областтык мамлекеттик администрациясынын токтому №8, 17.01.1996.
6. "Кыргыз туусу". Кыргызстандын экономикалык абалы. №33 (20582) 5-апрель 1995-ж. 2-бет
7. Аграрные отношения: теория, историческая практика, перспективы развития // Буздалов И.Н., Крылатых И.Н. и др. М.: Наука. - 1993.-270 с.
8. А.Акаев Социально экономическая политика а принципы формирования государственного бюджета 1997 года.
9. Социально-экономические развитие Кыргызской Республики.1992-1996

Рецензент: к.и.н. Абазов Э.А.